

Jan Musiał

Przekłete stulecie cudowne stulecie

O kompensacyjnych aspektach
dziewiętnastowiecznej
literatury polskiej

Przekł $\acute$ e stulecie

cudowne stulecie

Biblioteka
Przemyskiego Towarzystwa Kulturalnego
Tom I

Jan Musiał

Przeklęte stulecie --- cudowne stulecie

O kompensacyjnych aspektach
dziewiętnastowiecznej
literatury polskiej

Kraków 2022

© Copyright by Jan Musiał, 2022

© Copyright for this edition by Przemyskie Towarzystwo Kulturalne, 2022

Recenzenci

prof. dr hab. Krzysztof Dybciak

dr hab. Joanna Rusin

Opracowanie redakcyjne

Dorota Ilnicka

Projekt okładki

Marta Jaszczyk

Łamanie

Lesław Sławiński

ISBN (druk) 978-83-964565-0-2

ISBN (PDF) 978-83-8138-702-6

<https://doi.org/10.12797/9788381387026>

Okładkę opracowano na podstawie grafiki dostępnej na stronie internetowej
Muzeum Narodowego w Warszawie: Ary Scheffer, *Polonia* (1831)

Publikacja sfinansowana przez Fundację Agencji Rozwoju Przemysłu

fundacja arp

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

Spis treści

Metatekstowe założenie badawcze 9

ROZDZIAŁ I

Psychoanalityczne diagnozowanie klęski rozbiorów 13

„Obrona praw swoich, dobywanie z grobu ojczyzny” 16

Od pasywnej reakcji na upokorzenia do aktywnego „dążenia do mocy” 28

Sarmatyzm wysublimowany w pozytywną tradycję duchową 33

ROZDZIAŁ II

Kompensacja narodowych urazów spoiwem procesu historycznoliterackiego w polskim XIX wieku 41

Spóźniona trauma potargowicka 49

Pozytywistyczny przełom czy pozorne odstępstwo? 62

„Spychane mumie są rozgoryczone” 76

ROZDZIAŁ III

Genologiczna obfitość jako przejaw estetyzowania kompensacyjnego 89

„My lubim sielanki” 92

Arcydramat w osieroconej rzeczywistości 97

Premedialne rozprzężenie genologiczne 103

„Z prozą aliansów nie chcę” 106

Dialektyczne odchylenie romansowe 114

Wypowiedzi aspirujące do literackości 120

ROZDZIAŁ IV

Typy kompensacji literackiej w strukturze dzieła 123

Zdania psychologiczne

uprzywilejowane w kreowaniu pojęć typologicznych 125

Kompensacje osobiste twórców 127

Zmitologizowane źródło sarmackie 130

Archetypy antycypujące kompozycję dzieła 133

Schematyczne w swej typowości postaci 137

Aksjologiczne brzemie idei – ostatnie piętro kompensacji 140

Podsumowanie – dalsza perspektywa badawcza 147

Bibliografia 153

Streszczenie 169

Summary 171

Indeks osobowy 173

*Dziękuję Panom profesorom
Stefanowi Sawickiemu i Edwardowi Fiale
za cenne uwagi metodologiczne podczas pisania książki
(choć nie ze wszystkich byłem w stanie skorzystać)*

Metatekstowe założenie badawcze

Utarło się w historii literatury polskiej przeciwstawianie sobie epok romantycznej, pozytywistycznej i młodopolskiej, i podkreślanie wielorakich różnic między nimi. Publicystyka literacka każdej z nich budowała się na sporach z poprzednią (romantyczna była zaś przeciw oświeceniu). Eksponuje tę tezę również współczesny historyk literatury:

W żadnej bodaj z literatur europejskich wiek XIX i jego dorobek piśmienniczy nie rozpada się tak wyraźnie na dwa bieguny, w żadnej granica oznaczająca mniej więcej połowę stulecia nie stanowi dla badacza tak ściśle obowiązującej cezury. [...] Wydaje się niemożliwością spojrzeć na polski wiek XIX jako na pewną całość, a tym bardziej całość zamkniętą. Sytuacja zupełnie odmienna niż w literaturze francuskiej, angielskiej czy niemieckiej¹.

Nie negując tego dychotomicznego nastawienia, autor niniejszej pracy próbuje istotnie je zrewidować, proponując wspólne trzem wymienionym, apriorycznie przeciwstawianym sobie epokom, założenie w postaci idei kompensacyjnego charakteru całej naszej literatury dziewiętnastowiecznej. Pojęcie kompensacji weszło do literaturoznawstwa z psychologii, zapoczątkowując badania psychogenetyczne. Te rozwinęły się potem bardziej na gruncie szeroko pojętej poetyki niż historii, choć to historia była jednak najpierw podstawą naukowego penetrowania tego stulecia i znów w tej roli powraca. Jak pisze inny współczesny literaturoznawca: „światopogląd dziewiętnastowieczności kształtował się na gruncie historyzmu”², szukając potwierdzenia tych

¹ J. Tomkowski, *Spór o „Lalkę”*, [w:] i d e m, *Szkice o literaturze XX wieku*, Warszawa 2020, s. 61. Choć odnotować należy, że autor ten pięć lat wcześniej zastrzegł, iż „podział ten wydaje się nazbyt uproszczony czy wręcz schematyczny, zniekształcający autentyczny obraz naszego piśmiennictwa” (i d e m, *Najkrótsza historia literatury polskiej*, Warszawa 2015, s. 63). Kwestia ta wydaje się zatem nawet w dorobku jednego autora nadal otwarta.

² T. Sobieraj, *Kulturowy model dziewiętnastowieczności*, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza” R. 1(43), 2008, s. 21.

słów u Stanisława Brzozowskiego, który uznał „historyzm za paradygmatyczny wyznacznik europejskiej »psychiki kulturalnej«”³ swego czasu. Oba wymienione kierunki łączą się w równoległym poglądzie następnego historyka literatury, który twierdzi, że niewątpliwie „na wyżynach badań naukowych wiek XIX jest jednością”⁴, popierając z kolei swą tezę opinią metodologa, że sama „periodyzacja jest interpretacją”⁵. Już ten lapidarny przegląd stanowisk uprawdopodobnia założoną intencję badawczą.

Przedmiotem dalszych dociekań będą oczywiście także zagadnienia z pierwszego obszaru, szczególnie genologii, jednakże najszerzy ich nurt pozostanie historycznoliteracki. Dominujący dyskurs bliższy będzie zatem przerośniętemu esejowi aniżeli zdyscyplinowanej rozprawie analitycznej, pozostawiając bardziej kompetentnym badaczom konceptualizację przewodniego pojęcia i psychoanalityczne zgłębianie kompensacyjnych wariantów zjawisk literackich. Jeżeli autor wyjdzie jeszcze poza wskazany nurt, to jedynie w stronę aksjologii, pokrewnej tytułowemu aspektowi i wzmacniającej go.

Wartością utraconą u początku omawianego okresu, a kompensowaną szczególnie przez poetów, dramatopisarzy i prozaików, jest odebrana Polakom – na przestrzeni całego wieku XIX z okładem – niepodległość ze swymi naturalnymi atrybutami: swobodą twórczą, nieskrępowanym kontaktem z odbiorcami (czytelnikami, słuchaczami, widzami) czy mecenatem instytucji wolnego państwa. Od Zygmunta Krasińskiego, który pierwszy dostrzegł w twórczości rówieśnych sobie poetów tak pojętą kompensację dziejowej katastrofy narodowej, poprzez pozostałych romantyków, dających temu odczuciu wyraz literacki w węższych zakresach rozmaicie rozumianego mesjanizmu, poprzez kompensacyjną pracę u podstaw pozytywistów, po młodopolskie wywoływanie czynu przełamującego niemoc duchową – prowadzony jest wywód, ilustrowany przykładami konkretnych utworów literackich; właśnie ilustrujący tezę tytułową, a niewyczerpujący bynajmniej jej dowodzenia. Wszak obok uwypuklonej kompensacji politycznej daje się jeszcze wyodrębnić kulturową i społeczną, które wykraczają – wraz z tą pierwszą – poza psychologię osobowości w stronę ujęć socjologizujących. W obszarze samej wiedzy o psychice człowieka zaś, macierzystej dla analizowanego zjawiska, da się równolegle wyodrębnić odmiany kompensacji osobowej, sąsiadujące tyleż z wymienionymi, co z psychologią twórczości.

³ *Ibidem*, s. 22.

⁴ J. Bachórz, *O potrzebie scalania polskiego wieku XIX*, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza” R. 1(43), 2008, s. 8.

⁵ J. Ziomek, *Metodologiczne problemy syntezy historycznoliterackiej*, [w:] *idem*, *Powinowactwa literatury. Studia i szkice*, Warszawa 1980, s. 282.

Prezentowany materiał wydał się wystarczający, aby dać impuls merytorycznej krytyce socjologiczno-literackiej (w duchu współczesnej kulturowej historii literatury) owego zjawiska uwikłania w konteksty pozaliterackie dzieł sztuki słowa. Krytyka taka również ma protoplastę, choć już *de facto* dwudziestowiecznego, to jednak z ducha jeszcze dziewiętnastowiecznego – wspomnianego Stanisława Brzozowskiego, którego myśl równolegle inspirowała przedmiotowe przemyślenia. Te zaś są pokłosiem praktyki dydaktycznej autora – przede wszystkim wykładów historii literatury polskiej okresów romantyzmu, pozytywizmu i modernizmu oraz zarysu historii literatury powszechnej, prowadzonych przez ostatnich kilkanaście lat – co tłumaczyć powinno takie, a nie inne nachylenie metatekstowe przedstawianej pracy.

ROZDZIAŁ I

Psychoanalityczne diagnozowanie klęski rozbiorów

Wróćmy do wspomnianego w założeniu wstępnym romantyka, który zainspirował ten tok refleksji historycznoliterackiej. Właśnie sarkastyczna uwaga Zygmunta Krasińskiego o kondycji narodu stała się podniętą tematyczną do postawienia tytułowego zagadnienia w rozszerzonej poza jego czas formule; rozszerzonej zresztą w jak najbardziej romantycznym duchu, wówczas wzlatającym przecież co rusz ponad przyziemne ograniczenia. Poeta ten miał jednak wyostrzoną świadomość owych ograniczeń, co wyróżniało go spośród innych romantyków. Był szczególnie przenikliwym obserwatorem rzeczywistości, łączącym tę umiejętność z gruntownym wykształceniem, także historycznym. Nadto zajmowana przez niego pozycja społeczna – przedstawiciela arystokratycznego rodu – sprzyjała łatwości, z jaką formułował swoje przekonania w dedukcyjnych, zarozumiałych nieco stwierdzeniach, którym wszakże nie brakło dozy autokrytycyzmu. Rzucił zatem hrabia Krasiński swego czasu uwagę taką:

Było pryncypium zakorzenione w Polsce, które niszczyło wszelką w niej poezję: pryncypium bufońskie, rubaszość szlachecka, trefność dworzańska, krotofilność. [...] Polska lat pięćset się śmiała gardłem całym i komiczną była – przez kompensację my dziś płaczem i czujęm się nieco tragiczniej⁶.

Kompensacyjna diagnoza bezpośredniego obserwatora romantycznych, płaczących reakcji na tragizm sytuacji Rzeczypospolitej rozdartej przez zaborców, a szczególnie rozbitej wewnętrznie polskiej wspólnoty narodowej wskutek wymuszonego wychodźstwa, z kolejnymi odśrodkowymi konsekwencjami

⁶ Z. Krasiński, *List do ojca z Florencji 26 stycznia 1836 r.*, [w:] idem, *Listy do ojca*, oprac. S. Pigoń, Warszawa 1963, s. 314–315, *Biblioteka Poezji i Prozy*.

tego stanu – wydała się warta zgłębienia. Repetytoryjny przegląd pod takim kątem literackich objawów tamtej epoki przeszedł płynnie na epoki następne, aż ogarnął całe, upływające w zniewoleniu XIX stulecie.

Tytułowe założenie badawcze każe dokładniej przyjrzeć się pojęciu kompensacji, dotąd szerzej niewykorzystywanemu w studiach literaturoznawczych, pochodzącemu z dziedzin odległych od takich studiów, a jeśli obecnych, to raczej jako tematy literackie niż rezerwuary narzędzi metodologicznych – z dziedzin fizyki, ekonomii czy psychologii; tej nam najbliższej, o czym już napomknęto. Tu należy zastrzec, że literaturoznawstwo autor widzi tradycyjnie zachowawczo jako dziedzinę ergocentrycznie skupioną wokół tekstów literackich, z oporami wpisującą się w konteksty zgoła Nieliterackie, szczególnie w zachłanne ideologie, wykorzystujące, wręcz gwałcące literaturę⁷. Przyjąwszy to zastrzeżenie, warto pochylić się nad źródłosłowem kompensacji.

Łacińskie *compensatio* znaczy równoważenie; w psychologii, której właśnie najbliżej do literatury, jest ono tożsame z mechanizmem obronnym, który skutkować ma wynagradzaniem siebie za jakieś braki lub defekty. W socjologii (wcześniej psychologii społecznej) funkcjonuje pojęcie kompensacji społecznej, czyli wyrównywania braków środowiskowych przez np. zastępowanie niepełnosprawności osiągnięciami na polach nauki, twórczości, kultury; temu celowi służyć ma m.in. profilaktyka społeczna poprzez różne terapie grupowe.

Czy można, nie wpadając w karykaturę, analizować jako grupę terapeutyczną, a raczej wiele takich grup – polistopadową emigrację polską? Naukowe ujęcie zjawiska socjologicznego jest późniejsze niż fakty społeczne, które stwarzała literatura, szczególnie tamta, romantyczna; chociaż Zygmunt Krasiński już używa samego pojęcia w jego etymologicznym znaczeniu⁸. Prawdopodobnie zainspirował go tutaj Konstanty Danielewicz, poznany podczas studiów poety obiecujący filozof, który towarzyszył Krasińskiemu w jego europejskich wjazdach jako mentor. Zmarł młodo (w 1842 roku), ale zostawił po sobie kilka prac, wydanych pośmiertnie z inicjatywy właśnie swego podopiecznego; między innymi rozprawkę *O woli*, w której znajdujemy źródło kompensacyjnej diagnozy poety. Pisał Danielewicz:

⁷ Taką ideologią był do niedawna marksizm, dziewiętnastowiecznej wszak proveniencji, o którym czołowy onegdaj marksistowski badacz literatury – Henryk Markiewicz – napisze z początkiem XXI wieku: „Otóż jeśli patrzyć z perspektywy dzisiejszej polskiej nauki o literaturze – należałoby powiedzieć, że z marksizmu nie zostało nic” (*Sporne i bezsporne problemy współczesnej wiedzy o literaturze*, red. W. Bolecki, R. Nycz, Warszawa 2002, s. 25, *Z Dziejów Form Artystycznych w Literaturze Polskiej*, t. 83).

⁸ Cf.: przyp. 1.

Przedmiotem woli, w najogólniejszym znaczeniu, jest brak. Przez brak woli nie mamy tu rozumieć tego, co się nazywa niedostatkiem, nędzą, ujmą lub podobnych wyobrażeń, które bliżej na uwagę wzięte, nawet w naszej ludzkiej sferze są skutkiem albo walki przeciwnych woli, albo nieumiejętności naszej własnej. [...] Nie przedmiot oddaje się absolutnej woli, ale raczej absolutna wola poddaje się jemu, jeszcze prawdziwiej, przedmiot staje się absolutną wolą. W tej sferze bowiem nie ma ani poddanego, ani pana⁹.

Bardzo podobne jest takie zgłębianie duszy-psychiki człowieka upodlonego brakiem wolności do stanowiska Artura Schopenhauera, wyłożonego w dziele *Świat jako wola i wyobrażenia*, wydanym w 1819 roku, więc prawdopodobnie znanym Danielewiczowi. Ale to jeszcze nie ujęcie psychoanalityczne. Ono poprzedzone zostanie nadto przez tzw. „pesymistyczną teorię tragedii” z końca stulecia¹⁰. Półtora wieku później pewien estetyk stwierdzi jednak, że to „romantyzm wymyślił nacisk świata własnych myśli człowieka, początki psychologii, która dotąd nie istniała”¹¹, a trochę dalej skonkretyzuje tę myśl genologicznie – że „teatr romantyczny pokazywał ucieczkę człowieka od samego siebie”¹². Idąc śladem tej myśli, zaryzykujemy, biorąc w nawias chronologię, psychoanalityczną wykładnię także wcześniejszych od niej zjawisk literackich.

Źródłowe *compensatio* związane z psychologicznym mechanizmem obronnym uruchamia wielorakie procesy substytucji. Psychologowie rozumieją pod nią zastępowanie celów nieosiągalnych przez choćby częściowo osiągalne. Teleologiczny aspekt takiej zamiany zbliża nas do literatury, do sztuki, w których substytucja przekształca się z psychologicznej kompensacji w artystyczną sublimację. Jak uściśla kolejny współczesny humanista: „sublimacja jest ucieczką w twórczą wyobraźnię i w świat fantazji”¹³. Zanim psychologia wypracowała tę zwięzłą i nieco symplicystyczną definicję, poeci ją najpierw boleśnie wypraktykowali w niełatwych okolicznościach egzystencjalnych, od których przypomnienia trzeba ten wywód zacząć.

⁹ K. Danielewicz, *O woli*, „Biblioteka Warszawska” T. 4, 1843, [za:] *Spór o mesjanizm*, t. 1, *Rozwój idei*, wybór, oprac. i wstęp A. Wawrzynowicz, Warszawa 2015, s. 182, 184, *Klasyki Polskiej Nowoczesności*.

¹⁰ I. Sławińska, *Problem tragedii w końcu XIX wieku*, [w:] *Genologia polska. Wybór tekstów*, wybór, oprac. i wstęp E. Miodońska-Brookes, A. Kulawik, M. Tatała, Warszawa 1983, s. 454–455.

¹¹ A. Banach, *Wybór maski. 11 teatrów klasycznych*, Kraków 1984, s. 199.

¹² *Ibidem*, s. 239.

¹³ J. Koziński, *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Warszawa 1977, s. 137, *Biblioteka Myśli Współczesnej*.

„Obrona praw swoich, dobywanie z grobu ojczyzny”

Do roku 1831, czyli do upadku powstania listopadowego, kultura polska, szczególnie literacka, rozwija się jeszcze w kraju zachowującym resztki suwerenności w granicach Królestwa Kongresowego czy Królestwa Polskiego. Świadomość tych okrojonych granic mają też koryfeusze opinii literackiej, jak Kazimierz Brodziński, zmuszony językiem aluzji dawać współczesnym do zrozumienia, że kompensować powinni w literaturze najnowszej głębsze braki rzeczywistości:

Nie bądźmy echem cudzoziemców! [...] Geniusz umie swobodę swoją z prawami pogodzić. [...] Poezja być powinna jak kamień drogi, który mając wartość swoją wewnętrzną, przez polor i sztukę nabiera jej jeszcze [...]. Z chlubą słowiańskiego szczepu daliśmy Europie przykład bronienia praw swoich, dobywania z grobu ojczyzny [...]. Pomnijmy, że światło i duch narodowy pod każdym względem są jedyną rękojmnią tego, do czego nas męstwo, poświęcenie się obywatelskie i wspaniałość monarchy cudem Opatrzności na nowo odrodziły¹⁴.

Trybut zapłacony w ostatnim zdaniu carowi był tego – przyczynowego dla reakcji kompensacyjnej – rozdzwisku coraz wyraźniejszym sygnałem. Po roku 1831 poeci polscy (i gdybyż tylko oni) zmuszeni są tworzyć w warunkach wygnanych, zachowując z krajem kontakt coraz bardziej ułomny. Mają też coraz głębsze problemy z określeniem własnej tożsamości. Bezimiennie (potem się okaże, że autorstwa Mirosława Henryka Nakwaskiego) wydane dwa lata po klęsce, a rok po ukazaniu się *Ksiąg narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego* Adama Mickiewicza, *Uwagi o użyciu najkorzystniejszym czasu w emigracji* (Paryż 1833) sumują na gorąco powszechne w owej emigracji wątpliwości, także w nieskrywanej polemice z dziełem objawiającego się właśnie wieszczą:

Wyraz wychodziec lubo dotąd nieupowszechniony zdaje się być najwłaściwszym dla nas. Emigrant – wyraz cudzoziemski. Tułaczem jest ten, co wypędzony tuła się, nadto do wyrazu tego jest przywiązane znaczenie nieszlachetne. Pielgrzym wskazuje więcej religijne, jak polityczne cele. A my wyszliśmy z Kraju dobrowolnie, bo nie chcemy znosić jarzma moskiewskiego¹⁵.

Jeśli wychodzący szli pod groźbą jarzma, to jednak był to przymus. Kompensacyjne obracanie słowami tylko pozornie przesłaniało tę prawdę. W kraju

¹⁴ K. Brodziński, *O klasyczności i romantyczności tudzież o duchu poezji polskiej*, [w:] *Polska krytyka literacka (1800–1918). Materiały*, t. 1, red. J.Z. Jakubowski, Warszawa 1959, s. 130, 132.

¹⁵ M.H. Nakwaski, *Uwagi o użyciu najkorzystniejszego czasu w emigracji*, [za:] M. Daniłowicz Zielińska, *Szkice o literaturze emigracyjnej*, Paryż 1978, s. 16, *Biblioteka „Kultury”*, t. 289.

Bibliografia

- Adama Mickiewicza wspomnienia i myśli*, z rozmów i przemówień zebral i oprac. Stanisław Pigoń, Warszawa 1958.
- Adamski Maciej, *Problemy filologiczne w historii wiedzy (o literaturze)*, [w:] *Filozofia filologii*, red. nauk. Artur Hellich [et al.], Warszawa 2019, s. 121–140, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323541622.pp.121-140>.
- Adler Alfred, *Sens życia*, tłum. Maria Kreczkowska, przedmowa Kazimierz Obuchowski, Warszawa 1986.
- Ajnenkiel Andrzej, *Polskie konstytucje*, Warszawa 1983, *Biblioteka Wiedzy Współczesnej Omega*, 370.
- Albert Karl, *Wprowadzenie do filozoficznej mistyki*, tłum. Józef Marzęcki, Kęty 2002.
- Arct Michał, *M. Arcta Słownik wyrazów obcych. 33 000 wyrazów, wyrażeń i przysłów cudzoziemskich*, oprac. Henryk Ułaszyn, wyd. 12, Warszawa 1934.
- Asnyk Adam, *Poezje*, Warszawa 1975, *Biblioteka Poezji i Prozy*.
- Bachórz Józef, *O potrzebie scalania polskiego wieku XIX*, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza” R. 1(43), 2008, s. 7–18.
- Bachórz Józef, *Wstęp*, [w:] Bolesław Prus, *Lalka*, t. 1, Wrocław 1991, s. V–CXIII, *Biblioteka Narodowa*, Seria 1, Nr 262.
- Bagłajewski Arkadiusz, *Zapomniana „chłopska odyseja” Kornela Ujejskiego (przyczynek do badań nad poezją pogrobowców romantyzmu)*, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza” R. 10(52), 2017, s. 193–206, <https://doi.org/10.18318/wiekkix.2017.13>.
- Baley Stefan, *Psychologiczne uwagi o genezie poematu Słowackiego „W Szwajcarii”*, „Przegląd Filozoficzny” R. 24, 1921, z. 1–2, s. 115–135.
- Banach Andrzej, *Wybór maski. 11 teatrów klasycznych*, Kraków 1984.
- Bentkowski Feliks, *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, t. 1–2, Warszawa–Wilno 1814.
- Billip Witold, *Mickiewicz w oczach współczesnych. Dzieje recepcji na ziemiach polskich w latach 1818–1830. Antologia*, Wrocław 1962.

- Blüth Rafał Marcelli, *Psychogeneza „Snu w Dreźnie”*, „Przegląd Współczesny” T. 13, 1925, nr 37, s. 288–300, T. 14, 1925, nr 39, s. 97–111.
- Brodziński Kazimierz, *O klasyczności i romantyczności tudzież o duchu poezji polskiej*, [w:] *Polska krytyka literacka (1800–1918). Materiały*, t. 1, red. Jan Zygmunt Jakubowski, Warszawa 1959, s. 125–132.
- Brodziński Kazimierz, *Wiesław. Sielanka krakowska w 5 pieśniach*, [w:] Kazimierz Brodziński, *Wybór pism*, oprac. Alina Witkowska, Wrocław 1966, s. 154–179, *Biblioteka Narodowa*, Seria 1, Nr 191.
- Brzozowski Stanisław, *A tyś się zląkł, szlachecki syn!*, [w:] Stanisław Brzozowski, *Wczesne prace krytyczne*, red. Mieczysław Sroka, wstęp Andrzej Mencwel, Warszawa 1988, s. 449–453.
- Brzozowski Stanisław, *Legenda Młodej Polski*, [w:] *Eseje i studia o literaturze*, t. 1–2, wybór, wstęp i oprac. Henryk Markiewicz, Wrocław 1990, *Biblioteka Narodowa*, Seria 1, Nr 258.
- Brzozowski Stanisław, *Sam wśród ludzi*, Wrocław 1979, *Biblioteka Narodowa*, Seria 1, Nr 228.
- Brzozowski Stanisław, *Stanisław Wyspiański jako poeta. Szkic krytyczny*, Warszawa 1903, *Książki dla Wszystkich*, 118.
- Brzozowski Stanisław, *Stanisław Wyspiański*, Stanisławów 1912, *Literatura i Sztuka. Monografie*, 8.
- Brzozowski Stanisław, *Sztuka i społeczeństwo*, „Głos” 1903, nr 30, [za:] Andrzej Werner, *Stanisław Brzozowski*, [w:] *Literatura okresu Młodej Polski*, t. 4, red. Kazimierz Wyka [et al.], Kraków 1977, s. 549–585, *Obraz Literatury Polskiej XIX i XX Wieku*, Seria 5.
- Brzozowski Stanisław, *Współczesne kierunki w literaturze polskiej wobec życia*, [w:] Stanisław Brzozowski, *Wczesne prace krytyczne*, red. Mieczysław Sroka, wstęp Andrzej Mencwel, Warszawa 1988, s. 177–199.
- Brzozowski Stanisław, *Młoda Polska między starcami*, [w:] Stanisław Brzozowski, *Wczesne prace krytyczne*, red. Mieczysław Sroka, wstęp Andrzej Mencwel, Warszawa 1988, s. 418–422.
- Burzyńska Anna, Markowski Michał Paweł, *Teorie literatury XX wieku. Podręcznik*, Kraków 2006.
- Bychowski Gustaw, *Słowacki i jego dusza. Studium psychoanalityczne*, Warszawa–Kraków 1930.
- Bystron Jan Stanisław, *Kultura ludowa*, Warszawa 1936.
- Chlebowski Bolesław, *Znaczenie różnic terytorialnych, etnograficznych i związanej z nimi odrębności ekonomiczno-społecznych, politycznych i umysłowych stosunków dla naukowego badania dziejów literatury polskiej*, [w:] *Księga referatów Zjazdu Historyczno-Literackiego im. Jana Kochanowskiego w Krakowie w roku 1884*, t. 1, Kraków 1885, s. 62.
- Chodakowski Zorian Dołęga [Czarnocki Adam], *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, Warszawa 1818.

Streszczenie

W historii literatury polskiej wyróżnia się i przeciwstawia sobie epoki: romantyczną, pozytywistyczną i młodopolską, podkreślając wielorakie różnice między nimi. Autor, nie negując bynajmniej tych różnic, proponuje ich złagodzenie, wskazując na wspólne tym trzem okresom założenie w postaci idei kompensacyjnego charakteru całej naszej literatury dziewiętnastowiecznej. Wartością utraconą u początku omawianego okresu, a kompensowaną szczególnie przez poetów, dramatopisarzy i prozaików, jest odebrana Polakom – na przestrzeni całego wieku XIX z okładem – niepodległość ze swymi naturalnymi atrybutami: swobodą twórczą, nieskrępowanym kontaktem z odbiorcami (czytelnikami, słuchaczami, widzami) czy mecenatem instytucji wolnego państwa. Te zniechęcające warunki egzystencjalne nie tylko nie odebrały literaturze inspirującej siły, ale wręcz ją wzmogły.

Od Zygmunta Krasieńskiego, który pierwszy dostrzegł w twórczości rówieśnych sobie poetów tak pojętą kompensację dziejowej katastrofy narodowej, poprzez pozostałych romantyków, dających temu odczuciu wyraz literacki w węższych zakresach rozmaicie rozumianego mesjanizmu, poprzez – dalej – kompensacyjną pracę u podstaw pozytywistów, po młodopolskie wywoływanie czynu przełamującego niemoc duchową – prowadzi autor wywód, obficie ilustrując go przykładami konkretnych utworów literackich. Właśnie „ilustruje” tezę tytułową, nie wyczerpuje bowiem bynajmniej jej dowodzenia. Niemniej prezentowany materiał wydaje się być wystarczający, aby dać impuls merytorycznej krytyce, tyleż literaturoznawczej, co socjologiczno-literackiej – w duchu współczesnej kulturowej historii literatury, owego zjawiska uwikłania w konteksty pozaliterackie utworów, dzieł sztuki słowa. Krytyka taka również ma protoplastę dziewiętnastowiecznego – Stanisława Brzozowskiego, którego myśli domykają przedmiotowe wywody.

Praca jest zatem z gruntu historyczno-literacka, jednakże jej teza główna ma charakter psychoanalityczny. Pod tym kątem, po naświetleniu pojęcia kompensacji, która w literaturze przybiera postać sublimacji, autor prowadzi

dziewiętnastowieczną drogą od pasywnej reakcji twórców na upokorzenia, jakie niosła niewola, do aktywnego „dążenia do mocy”, gdy zbliżał się jej kres. Tak mitologizowana rzeczywistość znajdowała – paradoksalnie – oparcie w przewyciężonym wiek wcześniej sarmatyzmie, urastającym do pozytywnej tradycji duchowej.

Historycznoliteracki lejtmotyw otwiera pole dla poszukiwań genologicznych, ponieważ nadzwyczajna obfitość nowych gatunków literackich: poetyckich i dramaturgicznych w romantyzmie, prozatorskich w pozytywizmie i modernizmie – ma również wydźwięk kompensacyjny. A na te przeplatające się wątki nakłada się jeszcze aksjologiczne brzemie idei, które rozplenili się w owym wieku na tyle nadspodziewanie, że promieniować będą długo poza swój czas.

Problemat kompensacyjności literackiej wydaje się zatem otwierać pola dalszych perspektyw badawczych: historycznoliterackich – w duchu współczesnej kulturowej socjologii literatury, psychoanalitycznych – w kierunku szczegółowych studiów nad nośnymi kulturowo utworami literackimi, a dalej środowiskami, które takie dzieła ogniskowały, wreszcie genologicznych – zwiastujących odradzanie się klasycznej filologii, która – jak się okazuje – nie powiedziała jeszcze ostatniego słowa.

Słowa kluczowe: dziewiętnastowieczne zniewolenie Polski, traumy narodowe, kompensacja literacka, genologiczne rozprężenie, aksjologiczny pułap sublimacji

Summary

Jan Musiał

A Cursed Century – A Wonderful Century

In the history of Polish literature it is customary to distinguish and contrast the periods of Romanticism, positivism, and the Young Poland movement, while emphasizing multiple differences between them. Without rejecting these claims, the author suggests that they should be expressed more moderately and points out that the three periods share the same assumption whereby all 19th-century Polish literature is compensatory in character. The value that was lost at the beginning of the period under study and then compensated for by poets, playwrights, and prose writers in particular, is independence, which, throughout the entire 19th century and beyond, was denied to Poles along with its natural attributes: freedom of artistic expression, unrestricted access to an audience (readers, listeners, spectators) or patronage from the institutions of a free state. Not only did these disheartening existential conditions fail to deprive literature of its inspirational power, but they increased it instead.

From Zygmunt Krasiński, who was the first to notice that the poetry of his contemporaries was this kind of compensation of a historic tragedy of the nation, to other Romantics, who gave this sentiment a narrower literary expression in the form of messianism, variously understood, and further on, to positivist compensatory organic work, and to the Young Polish call for an act that would overcome spiritual incapacity – the author constructs his argument, illustrating it abundantly with examples of selected literary works. Indeed, he offers an “illustration” of the title thesis rather than providing the ultimate proof of it. Nevertheless the presented material appears sufficient to provoke substantive critique from the point of view of both literary criticism and sociology of literature, in the spirit of the current studies in the cultural history of literature and the entanglement of literary works of art in extra-literary contexts. This kind of

critique also has a 19th century predecessor, Stanisław Brzozowski, whose views conclude the discussion.

Therefore, this is inherently a historical literary study, but its main thesis is psychoanalytic in character. From this viewpoint, after elucidating the notion of compensation, which in literature appears as sublimation, the author follows a 19th-century trail, beginning with the artists' passive reaction to humiliation brought about by captivity, and leading to the active "pursuit of power" when captivity was coming to an end. Mythologized in this way, reality, paradoxically, found support in the ideology of sarmatism, which had been overcome a century before and now came to be seen as a positive spiritual tradition.

The historical literary leitmotiv offers opportunities for genre studies because the exceptional abundance of new literary genres – in the poetry and drama of Romanticism, and in the prose of positivism and modernism – has similarly compensatory overtones. These intertwined issues are further overlaid by the axiological weight of the ideas that had spread so unexpectedly in that century that they would radiate long after their period has passed.

The problem of compensation in literature seems, therefore, to open new research avenues in the areas of literary history (in the spirit of modern cultural sociology of literature), psychoanalysis (towards a detailed study of culturally significant literary works), and finally, genre studies (foreshadowing the revival of traditional philology, which is still alive and well, as it turns out).

Keywords: 19th-century enslavement of Poland, national trauma, compensation in literature, genre fluidity, axiological limit of sublimation

Książka Jana Musiała o kompensacyjnych aspektach dziewiętnastowiecznej literatury polskiej wraca do jej twórców i ich dzieł znanych, ale także zapoznanych i odkrywających pospołu z tymi pierwszymi szeroką ówczesną formację kulturową; odkrywających ją nam – współczesnym. Czytelnika czeka wiele zaskoczeń i związanych z nimi przewartościowań – od gorzkiej diagnozy Zygmunta Krasińskiego kondycji literatury Polski niepodległej, od bezlitosnego obnażania słabości polskiej tożsamości przez Cypriana Kamila Norwida po zwodnicze czekanie na baśniowe hetmaństwo, kreowane przez Henryka Sienkiewicza, a sardonicznie wyśmiewane przez Stanisława Wyspiańskiego i sekundującego mu Stanisława Brzozowskiego. Paradoksalnie jednak, na gruzach naszego samopoczucia literatura polska niestrudzenie przygotowywała cud kulturalnego odrodzenia narodowego i on się w końcu zdarzył.

Na ośniewie narodowych traum, osadzonych w procesach narastającego europejskiego kryzysu cywilizacyjnego, autor prowadzi trzytorowy dyskurs specjalistyczny: historycznoliteracki, psychoanalityczny i genologiczny, nie wpadając jednak zbyt w żargon naukowy, ale przeciwnie – językiem przystępnym, w stylistyce raczej eseju niż studium analitycznego, wyjaśnia sprawy zawiłe, upraszczając je. Pomaga mu w tym wieloletnie doświadczenie dydaktyczne – wykłady z historii literatury polskiej i powszechnej dla cudzoziemców, lecz bardzo nam bliskich, bo lwowskich. Ta zewnętrzna, acz swojska perspektywa pozwala mu dostrzec specyficzne problemy polskie świeżym, nieuprzedzonym okiem i pokusić się o nowatorską syntezę literaturoznawczą.

Jan Musiał – literaturoznawca, autor prac: „*Marchoń*” 1934-1939. *Antologia tekstów* (Kraków 2002), *Wartość i wartościowanie w pracach Stefana Kołaczowskiego o literaturze* (Przemyśl 2006), *Aksjologia arcyliteracka oraz inne przyczynki historyczne i krytyczne* (Lwów 2014), *Pobocza literaturoznawcze* (Lwów 2018), a także artykułów naukowych, m.in. w periodykach „Dialog Dwoh Kultury”, „Rocznik Przemyński”, „Studia Leopoliensia”.

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-964565-0-2

